

André
Nusselder **Meer**
dan de mens
alleen *Filosofie van*
het verlangen

Boom

INHOUD

INLEIDING

TEGEN DE ZIELLOOSHEID 9

Vincent van Gogh en het hart van het menselijk bestaan 9 | 'Het' object van verlangen: de held op zoek naar de schat 13 | Vincent en het gevaarlijke genot 16 | Illusie en waarheid van verlangen 19 | Op zoek naar onszelf 22 | Moed: de opgave van het verlangen 24

1. ZIEL 29

Het bewonen van de wereld 29 | Verlangen als het wezen van de mens 33 | Tussen gemis en vervulling 35 | Weten en waarheid 40 | De onverschilligheid voorbij: verlangen naar het goede 45

2. HET VERLOREN PARADIJS 51

De sprong in het diepe 51 | Oorsprongsmythes: van Plato naar psychoanalyse 53 | Herinneringen aan Moeder 59 | Zuivere herinnering? 62 | Het paradijs bestaat slechts op afstand 66

3. TERUGKEER 69

Verlangen naar geluk en de 'dood van God' 69 | Verlangen als reis 72 | Thuiskomst als avontuur 74 | Sporen volgen 79

4. TRANSFORMATIE 85

Van de oude en de nieuwe Vader 85 | 'Er moet meer zijn': de diepere zelfverhouding 89 | *Ik vertrek*: verandering van de fantasmatische coördinaten van de realiteit 93

5. AUTHENTICITEIT 97

Leugenachtigheid 97 | Idealisering en leegte 100 | Angst als oproep 102 | Voorbij het lustprincipe: de held 106

6. VERBEELDING 111

Het begint met sublimatie 111 | 'Only a Woman can save a junky': van fantasieën naar fantasma's 114 | Het gemis een vorm geven 116 | De cruciale rol van de verbeelding in het moderne denken 119 | Het navelpunt van verlangen 122

7. MYTHES 127

Het verlangen spreekt een mythologische taal 127 | Reëler dan de realiteit 131 | Onbewust geloof 136 | De noodzakelijke illusie 139 | Blijven dromen 142

8. HET GEDICHT 147

Heilsverlangen als *gedicht* 147 | De navel van de wereld 150 | Taal en verlangen 154 | Voorbij het fantaseren: de terugkeer van het verlangen in het droomwerk 159

9. 'MEER DAN ZIJN': DE VERBORGEN SCHAT 163

De waanzin van de zon 163 | Perspectief zien 168 | De pot met goud onder aan de regenboog: sublimatie om te blijven verlangen 171 | De gift van de goden 176

NAWOORD

GEZONDHEID: HET GROTE JA-ZEGGEN 179

Dealen met dood 179 | Leren waarderen 183 | De hoogste keuze:
'worden wie je bent' 185

NOTEN 191

LITERATUUR 227

REGISTER 235

INLEIDING

TEGEN DE ZIELLOOSHEID

Vincent van Gogh en het hart van het menselijk bestaan

Op 7 februari 1889 werd Vincent van Gogh door de politie in het Zuid-Franse Arles weggesleurd uit het Gele Huis waarin hij woonde. De gendarmes hadden het huis dagenlang in de gaten gehouden nadat ze waren gewaarschuwd door burens die vreesden voor hun veiligheid. Vincent werd beschouwd als een *fada* – zuidelijk dialect voor ‘gek’. Nadat Vincent een aantal dagen in een isoleercel van het ziekenhuis van Arles had doorgebracht, keerde hij terug naar het Gele Huis om zich opnieuw aan zijn werk te zetten. Op 23 februari werd hij er echter opnieuw weggehaald. De luiken werden ditmaal door de gendarmes gesloten en de deuren verzegeld, omdat hij er toch nooit meer terug zou keren.

Voorafgaand aan deze tweede arrestatie hadden de burens een geheime petitie aan de autoriteiten gestuurd. ‘De Nederlandse onderdaan Vood’, schreven ze met een verbastering van zijn naam, ‘heeft er enige tijd en bij diverse gelegenheden blijk van gegeven dat hij niet in het volledige bezit is van zijn geestelijke vermogens (...) Hij beseft niet meer wat hij doet of wat hij zegt.’ Vanwege Vincents ‘opwindings’ en ‘instabiliteit’ waren ze bang voor de vei-

ligheid van hun vrouwen en kinderen. 'In naam van de openbare veiligheid' wilden ze dat Vincent zo snel mogelijk naar zijn familie zou worden teruggestuurd dan wel in een inrichting voor geesteszieken zou worden opgenomen, 'om ongelukken te voorkomen, die zich op een dag zeker zullen voordoen wanneer er geen krachtige maatregelen worden genomen'. Na de petitie stuurde het hoofd van politie gendarmes langs de deur om getuigenissen te verzamelen die de beschuldigingen in de petitie zouden moeten schragen, en op die manier kwam er een brouwsel van feiten, geruchten en achterdocht in de stukken terecht, dat gevuld werd met de mening der massa over een waanzinnige gek en verhalen dat hij een gevaar zou zijn voor het publiek. Hij zou op straat kinderen achterna hebben gezeten met de bedoeling 'hun kwaad te doen', en in de aanwezigheid van vrouwen obscene dingen hebben gezegd, hen hebben betast en naar hun huis gevolgd.¹

In Parijs volgde Vincents broer Theo, die daar kunsthandelaar was en zo zijn broer financieel ondersteunde, het laatste nieuws uit Arles. Met Theo onderhield Vincent een briefwisseling die zou uitgroeien tot een van de rijkste documenten van de menselijke ervaring. Theo deelde de zorgen van zijn familie over het moeilijke karakter van zijn broer, en probeerde hem zo veel mogelijk op het rechte pad te houden. Toch zag hij ook nog wel meer in zijn grote broer (Vincent was vier jaar ouder), die hij al sinds zijn jeugd had bewonderd. Vincent was de broer met wie hij door de velden en bossen rondom hun geboorteplaats Zundert had geworven en die hem de schoonheid en raadsels van de natuur had getoond, een broer vol hartstocht en rusteloosheid, ruwe grappen en eindeloze verwondering, met wie hij een zolderkamer deelde, waar ze tot laat in de avond over van alles praatten.² In een brief aan zijn vrouw Jo Bongers schreef Theo enkele dagen na Vincents opname:

Die geest is zo lang vol geweest van dingen die in onze heden-daagse samenleving niet meer zijn op te lossen en waartegen hij, met zijn goede hart en enorme energie, toch is gaan strijden (...) Hij heeft zulke radicale ideeën over vragen wat menselijk is en hoe we de wereld moeten bekijken dat je eerst al je conventionele ideeën moet loslaten om te kunnen vatten wat hij bedoelt.³

Wat was er aan de hand met Vincent van Gogh? Was hij een 'gek', zoals de massa hem zag? Of een held, zoals hij in het brieffragment van zijn broer verschijnt? Ook in het artikel dat de in die dagen beroemde Parijse criticus George-Albert Aurier over Vincent schrijft, komt hij naar voren als zo'n strijdende held.⁴ Voor Aurier was Vincent de verlichte ziener uit het zuiden die 'waarneemt met een abnormale, misschien zelfs pijnlijke intensiteit, een Messias, een zaaier van waarheid, die de neergang van onze kunst zou herstellen; een dromer, een fanatieke gelovige, die van ideeën en dromen leefde'.⁵ Volgens Aurier was Vincent met 'zijn schaamteloosheid om de zon frontaal te benaderen' het hoogtepunt van de kunst van zijn tijd, en Auriers artikel zou Van Gogh dan ook voor het eerst echt naam bezorgen in de kunstwereld. Over de turbulente gebeurtenissen in Arles schreef Vincent zelf aan Theo dat de mensen alleen maar uit waren op zijn ondergang, dat de gebeurtenissen werden overdreven, dat zijn vrijheid niet voldoende was beschermd door de politie toen de mensen zich rondom zijn huis verzamelden en zelfs naar zijn raam klommen 'alsof hij een vreemd dier was'. Wat hij ook had gedaan, zei hij, hij had het gedaan voor de nieuwe kunst.⁶

Voor Vincent schoot de bestaande werkelijkheid steeds weer tekort. Dit is de basisstructuur van het verlangen: er ontbreekt iets aan de werkelijkheid zoals ze is, en daaruit ontstaat een ge-

voel van onvoldaanheid. Dit verlangen, zo is de benadering in dit boek, ligt ten grondslag aan het gevoelsleven van Van Gogh. Omdat dit gevoelsleven zo extreem is, zoals prachtig is gedocumenteerd in de brieven aan zijn broer Theo, en uitdrukking heeft gekregen in werken die we nu tot de hoogtepunten in de westerse schilderkunst rekenen, neem ik Vincent als een gevalsstudie van verlangen. In hem kunnen we vele aspecten van verlangen zien, die niet alleen tot zijn persoon behoren, maar de structuur van verlangen van alle mensen inzichtelijk maken. Elk menselijk bestaan wordt namelijk gekenmerkt door gemis, en ieder mens zoekt naar invulling hiervan. Zo zien we in het hedendaagse leven een alomtegenwoordig gevoel van onvoldaanheid waarin allerlei soorten therapeuten en personal coaches goed gedijen.⁷ We zijn ontevreden, hebben het gevoel dat er iets ontbreekt of zelfs dat we tekort worden gedaan, en van daaruit zoeken we het veelal in oppervlakkige bevredigingen (dat we steeds dikker worden is daarvan een veeg teken) of valse profeten (voor allerlei lastige kwesties worden ons van alle kanten snelle oplossingen geboden).

Het wezen van mens-zijn is gemis en het daaruit voortvloeiende verlangen naar vervulling. Hoezeer de denktradities gebaseerd op Plato (met een nadruk op de geest) en Freud (met een nadruk op de driften) ook van elkaar verschillen, dat is een punt waarover ze het eens zijn. Met het verlangen raken we aan de ziel van het menselijk bestaan (hoofdstuk 1). De ziel is het 'onstoffelijke beginsel' dat het fysieke leven doordringt en op basis waarvan de mens leeft. Ze is de bron van gedachten, gevoelens en strevingen. De ziel geeft richting aan alles wat we doen: ze oriënteert en geeft betekenis. Dit boek zal de ziel in belangrijke mate beschrijven vanuit het onbewuste psychische leven van de mens. De dieptepsychologie (psychoanalyse) die dergelijke processen analyseert,

is in dit boek dan ook de belangrijkste leer om het verlangen te denken.⁸ Zo zal een authentiek verlangen worden beschreven, dat zich voedt vanuit de diepere lagen van de menselijke ziel en niet met de oppervlakkige bevredigingen en valse beloften die ons continu worden aangeboden. Door die snelle bevredigingen staat sublimatie, een kernbegrip uit de freudiaanse psychoanalyse, dat beschaving opvat als een proces dat *uitstel* van onmiddellijke driftbevrediging vergt, onder druk.⁹ Deze verdieping van verlangen is een wapen tegen de zielloosheid.

‘Het’ object van verlangen: de held op zoek naar de schat

Door de stroom van objecten, aanbiedingen, buitenkansjes en interessante ervaringen om van te genieten, zouden we bijna vergeten dat verlangen meer is dan een hang naar behoeftebevrediging. We worden er alleen aan ‘herinnerd’ door het gevoel van onvoldaanheid en leegte waarmee we toch telkens weer achterblijven, en dat ons zou moeten leren dat er meer waarachtige invullingen mogelijk zijn. Of we echt naar die oproep luisteren, is de vraag, maar er is in elk geval wel een ethiek van het verlangen. Er zijn verschillende lagen, verschillende niveaus in het menselijk verlangen. Er zijn verlangens op het lichamelijk vlak, waarin het in sterke mate gaat om fysieke bevrediging (eten, seks, bewegen, feesten ...). Er zijn verlangens van de persoon als sociaal wezen dat deel uitmaakt van een gemeenschap (ergens bij horen, deelnemen aan het wijkleven, zich inzetten voor de voetbalclub ...). Er zijn verlangens op het niveau van de geest en daarbij horende praktijken om die te ‘voeden’ (inzicht verkrijgen, wetenschap ...). En er zijn de diepste verlangens ‘van de ziel’, van bijna spirituele aard (liefde, verbondenheid, betekenis ...). De weg van verlangen

is een strijd tegen vervreemding. Bij Van Gogh zien we hoe moeilijk deze strijd kan zijn.

Van Gogh kende een onderstroom van verblinding in zijn zoektocht naar ‘het’ ultieme object van verlangen; hij was erdoor bezeten. Wij meer rustige en getemde mensen hebben minder last van een dergelijke, bijna waanzinnige bezetenheid, maar toch worden ook wij geleid door het zoeken naar zo’n waarde – daarom laat het verlangen van Van Gogh ook eenieders verlangen zien in uitvergroete vorm, en loopt het als een rode lijn door dit boek. Al onze activiteiten worden immers georiënteerd door een hoogste waarde. We zijn altijd op zoek naar deze (meer)waarde die ons handelen stuurt – tenminste, zolang we onze oriëntatie niet kwijt zijn en daarmee afglijden in onverschilligheid, lethargie en depressie. ‘Er moet toch meer zijn’, hoor je vaak wanneer het gaat over zaken die ons beperkte, individuele bestaan overstijgen. Dit boek betoogt dat we leven van dat ‘meer’ en dat dit niet alleen geldt voor godsdienstige mensen, omdat het zoeken van die meerwaarde (‘goddelijkheid’) ons leven bezielt.

In mythes van over de hele wereld is het de figuur van de held die model staat voor deze beweging van het leven om voorbij zichzelf te gaan. Daarom wordt in dit boek de figuur van de held gebruikt om dit verlangen naar het hoogst menselijk haalbare te denken. Alle volkeren kennen dergelijke verhalen: ze laten een universeel menselijk verlangen zien, het verlangen om uit te reiken naar ‘meer dan er is’. De filosofische traditie noemt dit het verlangen naar *transcendentie*, en dat is ook dé term om uit te drukken waarmee de hedendaagse cultuur worstelt: hoe moeten we transcendentie zien en denken, en waar is ze nog te vinden? Ik gebruik de universele mythe van de held – zoals beschreven door de grote mythekenner Joseph Campbell (1904-1987) – om dit zoeken naar transcendentie te denken. De held is extreem gedreven

door een bepaald gemis, door het gevoel dat het bestaande ontoereikend is en er iets wezenlijks ontbreekt. De held verlangt ernaar dit gemis te overstijgen en aan dit ‘negatieve’ dat hem of haar beheerst een ‘positieve’ vorm te geven (en schoonheid is hierin cruciaal). De held is daadwerkelijk afgedaald (of opgestegen, het ligt er maar net aan welke metaforen je gebruikt) naar de andere wereld. Door de ervaringen die hij daar opdoet, transformeert de held. Hij probeert die barre ervaringen af te stemmen op wat mensen kunnen begrijpen, en slaagt erin om met de gevonden schat terug te keren naar het normale leven, om de mensen zijn boodschap mede te delen. Het basisthema van de mythen over de held is die van een barre zoektocht voorbij de grenzen van de bestaande wereld, waarvan hij na vele ontberingen terugkeert met een schat om het bestaande te vernieuwen – zoals Vincents werk uiteindelijk ook de kunst vernieuwde.

Wat de held eigenlijk zoekt, zo leert Campbell, is de waarheid van zijn eigen verlangen: eigenlijkheid. De gevaarlijke tocht die in mythes wordt beschreven als een afdaling naar andere werelden is daarom een tocht in de eigen ziel. De held geeft gehoor aan die gevaarlijke maar tevens hoogste oproep van het verlangen. Wanneer hij dat niet doet, en dus ook wanneer wij dat nalaten, dreigt namelijk zinverlies, een dolgedraaid bestaan en depressie doordat het zinvolle perspectief verdwijnt.

Dit staat er dus op het spel in het verlangen, en dat maakt de relevantie ervan ook zo groot. We kunnen de oproep vermijden, vrij gemakkelijk zelfs, en dat is wat we meestal doen door ons over te geven aan afleidingen, verleidingen en misleidingen. Maar dat heeft wel een prijs: het leidt tot zinverlies en uitzichtloosheid, brengt valse hoop en valse profeten, het put ons uit in het rijk der productie en consumptie (waarbij het nooit genoeg is en we nooit echt tevreden zijn), en leidt tot teleurstelling, hopeloosheid

en depressie – in één woord: zielloosheid. En wordt onze wereld niet overspoeld door deze fenomenen? Zijn dat geen tekenen dat er iets heel wezenlijks wordt ‘vergeten’? Moeten we niet opnieuw leren verlangen, in plaats van alleen maar van alles te willen, ook als verlangen voorbijgaat aan het plezierige?

Vincent en het gevaarlijke genot

Vincent van Gogh werd gedreven, bezeten bijna, door een radicaal verlangen, dat ervoor zorgde dat hij bijna continu op gespannen voet leefde met de geaccepteerde opvattingen in de samenleving van zijn tijd en steeds op het randje daarvan verkeerde, als enkeling, ‘vluchteling’, zoeker, ziener. Ondanks alle tegenslagen, afwijzingen en duistere periodes in zijn leven kwam hij toch terug naar de mensenwereld met iets wat hij in die andere wereld had gezien en wat hij verbeeldde in zijn schilderwerk. Hoewel deze terugkeer voor hemzelf te laat was (tijdens zijn leven heeft hij als schilder nauwelijks erkenning gekregen, behalve in de korte tijd na de publicatie van Auriers artikel, en als persoon eigenlijk helemaal niet, behalve van Theo en diens vrouw Jo), liet hij de mensen toch zijn ‘schat’ na die hij op deze barre levens-tocht gevonden had. Om die reden kan Vincent gezien worden als Campbells archetypische held zoals die wordt beschreven in mythes van over de hele wereld. Die held heeft daarom – in de woorden van Campbell – duizend verschillende gezichten.¹⁰ Een van die gezichten is dat van Vincent van Gogh. De held is op zoek naar de waarheid van zijn eigen verlangen, een gevaarlijke waarheid, zoals wel blijkt uit de periodes in Vincents leven waarin hij op het randje van de waanzin leefde. Aurier constateerde dan ook dat hij ‘te lang in de middaghitte van de waarheid had ge-